

Ö. KOVÁCS JÓZSEF

Jelenkorkutatás és politikai diktatúra társadalomtörténeti nézőpontból

Aki a régmúlt korok felől szemléli a 20. századi történelmet, gyakran felveti a kérdést, hogy a diktatúrák „leleplezésén” túl miért olyan fontos a kutatás, hiszen ezek a rezsimek lényegében önmeghatározásuk szerint is diktatórikus politikai hatalmat és uralmat jelentettek. A jogállami normák hiányát eleve jelzik az összeomlás során tapasztalható kényszerű beismerések és az új törvények szerinti eljárások. Képzeltbeli kritikuskunk a jelenkortörténet-kutatás bármilyen eredményét a korszak lezáratlansága, közelsége és a hiányzó alap kutatások miatt is kérdésesnek tarthatja. A kételkedő értelmezésre többféle válasz adható, amelyek madártávlati perspektívából nézve a történetkutatás folyton visszatérő problémáira is vonatkoznak. Ezek közül emelnék ki néhányat az alábbiakban. Érdeklődésem fókuszában elsősorban a szovjet típusú rezsimek kialakulásával kapcsolatos tényezők állnak.

A bevezető sorokban feltett kérdésre előljáróban röviden azt válaszolom, hogy ha a hatalmi/uralmi kapcsolatok kölcsönhatásos folyamatai nem érdekelnek bennünket, hanem csak megmaradunk a fekete-fehér kategorizálásnál, akkor valóban unalmas tevékenységnek tűnhet a diktatúra kutatása. Ezt lehetőleg elkerülve, kutatási célkitűzéseim egyik lényeges pontja a struktúráknak, a folyamatoknak és a cselekvéseknek egy alulnézeti, és ennél még kiemeltebb, mindennapi perspektívából kiinduló konstruálása.¹ E mögött az a józan belátás van, hogy az emberhez minden időben a legközelebb „a mindennapi életnek az a zónája áll, amelyet közvetlen testi cselekvéssel elérhetek.”² Az okok és okozatok sokszor naiv megismerési láncolatán túl a „többszörös egymásutániságot”³ és, persze, az egyidejűségeket kellene ábrázolnunk, hogy minél inkább életszerűségükben láthassuk meg a diktatúrában kialakult viselkedésformákat.⁴

¹ A lezárt kutatás az 1945 utáni vidéki Magyarország, részben magyar-német összehasonlításban történő elemzésére irányult.

² Berger, Peter L. – Luckmann, Thomas: *A valóság társadalmi felépítése. Tudászszociológiai értekezés.* Budapest, 1998. (A továbbiakban Berger–Luckmann 1998.) 41.

³ A probléma-felismeréshez ld. például: „Ok és okozat: ilyen kettőség valószínűleg sohasem létezik, a valóságban egy kontinuum áll előttünk, [...] A gondolkodó. – Ő gondolkodó: vagyis ért hozzá, hogy egyszerűbbnek lássa a dolgokat, mint amilyenek.” Nietzsche, Friedrich: *A vidám tudomány.* Budapest, 1997. 143, 177.

⁴ „...a ‘szubsztancialista’ és naivul realista felfogás minden gyakorlatot [...] önmagában és önmagáért tekint, függetlenül minden más gyakorlattól, amelyek helyette állhatnak; [...] Vagyis minden társa-

Egy további, szintén gyakran megfigyelhető álláspont szerint a jelenkortörténeteket természetesen módon a személyes életpályából visszatekintve értelmezzük. Bármennyire is nehéz, ezzel szemben célszerűnek gondolom, hogy ne csupán a vége, az események ismeretének perspektívája felől közelítsünk a politikai diktatúrához, hanem elsősorban annak belső, kortársi életvilágai, az akkori életesélyek számbavétele alapján értsük meg a különböző struktúrákat, egyéni és kollektív cselekvéseket, folyamatokat, döntéseket, sodródásokat.⁵ Azért is gondolom fontosnak ezt a nézőpontot, mert különösképpen a marxista-leninista program megvalósítására törekvők gondolkodási horizontjában igen erős a szükségszerűség kategóriájához való ragaszkodás. Ez képezte az egész szocialista projekt központi elemét, ami átszötte a viselkedési mintákat. Az akkor keletkezett szövegek mai olvasója óhatatlanul is hasonló csapádba esik, ha nem veszi tekintetbe, hogy az említett program is csak egy doktrína volt, amelyben sokszor inkább a sémák megszokásáról, s nem pedig valamilyen szükségszerűségről volt szó.⁶ Erre a kérdésre vissza fogok még térni, annyit azonban itt is érdemes rögzíteni, hogy a marxista-leninista ideológiai alapozású szocialista projekt esetében is meg kell különböztetni az ideológiai álláspontokat, az intézményesülés formáit és a társadalmi gyakorlatot.⁷ Ezeknek a szinteknek az összemosása csökkenti a történeti ábrázolás érvényességét.

Egy további fontos kérdés, hogy milyen tudományos hozzávétele lehet – Fél Edit egyik írásából⁸ kiindulva – a saját diktatúrájában kutató munkájának? Milyen fel-

dalmat minden pillanatban társadalmi pozíciók összességének kell tekintenünk, amelyek egyenként megfeleltethetők bizonyos tevékenységek [...] és javak [...] együtteseinek (homológia). E tevékenységek és javak már maguk is egymáshoz képest határozódnak meg (relacionálisak).” Bourdieu, Pierre: Társadalmi tér és szimbolikus tér. In Bourdieu, Pierre: *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*. Budapest, 2002. 13–15.

- ⁵ Lényegében arról van szó, hogy valamiképpen meg kell értenünk azokat a gondolkodásmódokat, amelyek alapján a korábbi generációk saját múltjukat, múltképeiket értelmezték. Vö. Strauss, Leo: *Természetjog és történelem*. Budapest, 1998. Ford. Láncki András. 49. Utalni kell itt a tapasztalat ismeret- és tudományelméleti alapfogalmára, amely lényegében a tudás megszerzését, az élmény- és cselekvési mintákat foglalja magába. A tapasztalat egyrészt az elmúltra irányul, annak emlékezete hozzájárul a jelenbeli cselekvési orientációhoz. Az emlékezetbe vésődés révén a tapasztalati elemek idővel ismeretekké és szokásokká váltak. Másrészt az emlékezés és emlékezet egyben feltételek is a tapasztalat számára. Pethes, Nicolas – Ruchatz, Jens et al. (Hgg.): *Gedächtnis und Erinnerung. Ein interdisziplinäres Lexikon*. Hamburg, 2001. (A továbbiakban Pethes – Ruchatz 2001.) 150–151.
- ⁶ Szintén a 20. századi jelenkortörténet előtti időkből származó figyelmeztetés Tocqueville-től, hogy ne keverjük össze a megszokottat a szükségszerűvel. Merton, Robert K.: *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Budapest, 2002. 117. Mannheim más nézőpontból vizsgálódva, de az előbbiekkel is összefüggésben a „szocialista-kommunista elméletet” az „intuicionizmus és a végletes racionalizálni akarás szintézisének” tartotta, majd így folytatja: „A marxizmus gondolkodása ekképp az irracionális tett racionális gondolkodásaként jelenik meg.” Mannheim Károly: *Ideológia és utópia*. Budapest, 1996. 150, 155. Az intézményesüléshez ld. Kaminski, Antoni Z.: *An Institutional Theory of Communist Regimes. Design, Function, and Breakdown*. San Francisco, California, 1992. 18–19.
- ⁷ Ld. ehhez Leopold Labedz bevezetőjét: Kolakowski, Leszek 1971: *Marxism and Beyond. On Historical Understanding and Individual Responsibility*. London, 1971. 17.
- ⁸ Fél Edit: A saját kultúrájában kutató etnológus. In Hofer Tamás (szerk.): *Régi falusi társadalmak. Fél*

adatokkal találja magát szembe az ember? Normatív módon erre a kérdésre a válasz elvileg az lehet, hogy éppen úgy kell eljárnia, mintha a középkori vagy a „hosszú 19. század”-i jelenségeket vizsgálna. Ezt azonban nem problémának, hanem sokkal inkább helyzetleírásnak tekintem. Egyfajta fegyelmezett szubjektívizmussal igyekszem a személyes nézőpontokat besorolni sok „túlélő” kortársam versengő emléképei és értelmezései közé.⁹ Az egymással gyakran szembenálló emlékezetformák, igazságok közismerten a jelenkortörténészek sokszor nem kedvelt „ellenfelei”, hiszen rendszerint élő emberek megnyilvánulásairól, élő kommunikációról van szó.

Aki a diktatúra nyomasztó jelenségeivel foglalkozik, az sokszor egyfajta gyász-munkát végez.¹⁰ Egyrészt a múlttal való ilyen típusú szembenézés elkerülhetetlen feladat, és bizonyos szempontból gyógyító hatású is lehet, hiszen a brutalitások és félelmek emlékképének közelivé tétele sajátos módon el is távolít, valamilyen módon fel- és átdolgozhatóvá teheti a traumákat.¹¹ Gondoljuk ezt végig az ezzel ellenkező alternatívában, a tabusítás keretei között! Ugyanakkor, ahogy például Marc Bloch is írja, a történésznek a képzelőerejére éppúgy kell támaszkodnia, mint a történeti forrásaira, főként a dokumentumokra.¹²

A történetkutatói beszédmódokról

Érinteni kell a jól ismert „kánonokat”, amelyek közül bármelyik „nem adott valóság, hanem vízió, sohasem utazás, hanem megközelítés.”¹³ Annak ellenére, hogy a jelenkortörténet-írás normái nem térhetnek el a „tudomány köztársaságának” elvárásaitól, mégis vannak sajátosságai.¹⁴ Ez olyan kutatási irány, amelynek képviselői

.....
Édit néprajzi tanulmányai. Pozsony, 2001. 370–377.

⁹ Erre a kérdéskörre több helyen utalt Glatz Ferenc, Kende Péter és Ormos Mária az 1990 utáni első átfogó jelenkortörténeti konferencia kötetében: Valuch Tibor (szerk.): *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben.* Budapest, 1995. A fegyelmezett szubjektivitáshoz ld. Botond Ágnes: Pszichohistória. In Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek.* Budapest, 2003. 532–555.

¹⁰ Bár az élet érzelmekből áll, azok kutatására és magyarázatára a történetkutatói művekben általában mégsem vállalkozunk. Vö. Elster, Jon: *A társadalom fogaskerekei. Magyarászó mechanizmusok a társadalomtudományokban.* Második, javított kiadás. Budapest, 1997. 67.; Frevert, Ute: Angst vor Gefühlen? Die Geschichtsmächtigkeit von Emotionen im 20. Jahrhundert. In Nolte, Paul et al.: *Perspektiven der Gesellschaftsgeschichte.* München, 2000. 95–III.

¹¹ Alexander, Jeffrey C.: Toward a Theory of Cultural Trauma. In Alexander, Jeffrey C. – Eyerman, Ron – Giesen, Bernhard – Smelser, Neil J. – Sztompka, Piotr (eds.): *Cultural Trauma and Collective Identity.* Berkeley, Los Angeles, London. 2004. (A továbbiakban Alexander 2004.) 1–30.

¹² Bloch, Marc: *A történész mestersége. Történetelméleti írások.* Budapest, 1996. (A továbbiakban Bloch 1996.) 41–54.

¹³ Halász Gábor: A kritikáról. Jegyzetek. In Halász Gábor: *Tiltakozó nemzedék. Összegyűjtött írások.* Budapest, 1981. 1012.

¹⁴ Weidenfeld, Werner – Lutz, Felix Philipp: Die gespaltene Nation. Das Geschichtsbewusstsein der

különböző kontextusok miatt sokszor változtatják megközelítési módjaikat.¹⁵ A politikatörténet nézőpontjai közül válogatva, az egyik szerző a *master narrative* következő formáit sorolja fel. 1. Egy progresszív magyarázat, amely például a háború utáni felépülésből, Európa modernizálásából, vagy éppen a nyugat-európai integráció szempontjából kiindulva ábrázolja a nyugati civilizáció történetét. 2. A tragikus narratíva (Hobsbawm) katasztrófa-történetként tárja elénk a folyamatokat. 3. Regresszív narratíva, amely a dekolonizációs folyamat részeként az európai súlyvesztés története és a globalizáció képe. 4. Lehetséges egy dialektikus magyarázat is, amely kapcsolattörténetekben, a hidegháborús, nyugat-keleti megosztottság ábrázolásában találja meg a történelmi munka fő feladatát. 5. A perifériális közelítésmód a „kicsik” nézőpontjából láttatja a történéseket. 6. Végül a katasztrófális narratíva a hanyatlás, a növekedés határainak veszélyeire koncentrálna fejt ki véleményét.¹⁶ Érzékelhető, hogy ezek a közelítésmódok elsősorban a hagyományos politikatörténeti narratívákat illesztik kronológiai rendbe, másrészt kevésbé támaszkodnak más tudományterületek tematikus beszédmódjára.

A fentiek alapján, elvi és módszertani szempontból is érdemes végiggondolni a jelenkortörténetek előtt álló konfliktusokat vagy sajátosságokat, amelyek jelentős része valóban elkerülhetetlennek látszik. Az első probléma az időbeli közelségből adódik, ugyanakkor ez elvileg nem jelent alapvető módszertani különbséget. A második kérdés, hogy sokszor nem lehet tudni, hol húzódik a megélt és a kutatott időszak határa. Harmadszor, az előbbiekből is fakadóan jelentős szerepe van a politika és a tudomány kapcsolatának.¹⁷ Negyedszer, más korszakokhoz képest a (jelenkori) történetírás legnagyobb vetélytársává itt válik a média, és az ott megszólaló különböző helyzetű közszereplők viselkedése. Ötödször, hiányzik a konszenzus a szűkebb szakmában a tudományterületi lehatárolódást illetően. Hatodik konfliktusterületként önmagukban a tartalmi kérdések is jelentkeznek, amelyek az intézményesülési formákat is meghatározzák, nem beszélve azok generációs különbségeiről.¹⁸ Mindehhez további – magyar – sajátosságként hozzátehetjük a kis ország, szűk tudományos nyilvánosságából adódó következményeit, a személyes és

Deutschen nach der Einheit. In *Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung Das Parlament*. B31–32. 1992. 4–6.

¹⁵ Hockerts, Hans Günter: Zugänge zur Zeitgeschichte: Primärerfahrung, Erinnerungskultur, Geschichtswissenschaft. In *Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung Das Parlament*. B28, 2001. 15–30.

¹⁶ Dülffer, Jost: Zeitgeschichte in Europa – oder europäische Zeitgeschichte? In *Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung Das Parlament*. B1–2. 2005. 18–26.

¹⁷ A kérdéskör tanulságos magyar vonatkozásaihoz ld. Klimó, Árpád: Zeitgeschichte als moderne Revolutionsgeschichte. Von der Geschichte der eigenen Zeit zur Zeitgeschichte in der ungarischen Historiographie des 20. Jahrhunderts. In Nützenadel, Alexander – Schieder, Wolfgang (Hgg.): *Zeitgeschichte als Problem. Nationale Traditionen und Perspektiven der Forschung in Europa*. Göttingen, 2004. 283–306.

¹⁸ Jessen, Ralph: Zeithistoriker im Konfliktfeld der Vergangenheitspolitik. In Jarausch, Konrad H.–Martin Sabrow (Hgg.): *Verletztes Gedächtnis: Erinnerungskultur und Zeitgeschichte im Konflikt*. Frankfurt am Main, 2002. 153–175.

intézményes szerveződések bel- és külföldi igazodási, sokszor tünetszerűen rövid idejű magatartásformáit.¹⁹

A korábbi évtizedekben az államilag cenzúrázott tudományosságban jelentős mennyiségű publikáció jelent meg keleten és nyugaton az ún. polgári és a marxista történetírás különbségeiről.²⁰ Ezt a kérdést csak érintve nyilvánvalóan nem feladatomban ennek az átfogó kérdéskörnek az elemzése, azonban a felvetés szintjén célszerű a problémát a történelmi igazságkeresés magatartásmódjába beemelni. A történészek is mindig keresték az igazságot, talán így pontosabb, a saját igazságukat, az azonban egy új, még inkább 20. századi jelenség volt, hogy ennek kritériumait egy politikai központhoz igazították. A marxistával szemben a polgárinak nevezett elvi álláspontot leginkább az jellemezte, hogy ott nem volt egy mindenkire nézve kötelező, központi állásfoglalás, politikai útmutatás alapján megszabott határvonal.²¹

Az elméleti és forráshasználati kérdéseket illetően azon az állásponton vagyok, miszerint egy lehetséges történet, egy forrásokkal igazolható történet kifejtéséhez, kimondva-kimondatlanul, szükség van egy elméletre.²² A történelmi forrás azért is fontos, mert lényegében vétőjoggal rendelkezik, tehát esetleg kizárja, hogy valami miképpen nem mehetett végbe.²³ Bármilyen, az enyémtől eltérő közelítésmóddal kapcsolatban célszerű, ha – Chris Lorenz alapján – leszögezem, hogy a történetkutatásban a legfontosabbnak a *historia* mint görög szó eredeti értelmét tartom,

¹⁹ Csíki Tamás – Halmos Károly – Tóth Árpád: A magyar társadalomtörténet-írás története a kezdetektől napjainkig. In Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Budapest, 2003. (A továbbiakban Bódy – Ö. Kovács 2003.) 208–240.

²⁰ A historiográfiai kérdésekhez ld. Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, 2000.; Valuch Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest, 2001.; A társadalomtörténet európai strukturális összehasonlításának alapkérdéseiről és szakirodalmához ld. Tomka Béla: *Európa társadalomtörténete a 20. században*. Budapest, 2009.

²¹ Kocka, Jürgen: Parteilichkeit in der DDR-marxistischen Geschichtswissenschaft. Einige Thesen. In Koselleck, Reinhart – Mommsen, Wolfgang J., Rüsen, Jörn (Hgg.): *Objektivität und Parteilichkeit in der Geschichtswissenschaft*. München, 1977. (A továbbiakban Koselleck – Mommsen – Rüsen 1977.) 263–269.; Koselleck, Reinhart: Standortbindung und Zeitlichkeit. Ein Beitrag zur historiographischen Erschließung der geschichtlichen Welt (A továbbiakban Koselleck 1977.). In Koselleck – Mommsen – Rüsen 1977. 17. A nyugat-német jelenkortörténet-írás a szovjet zónában használt nyelvi különbségekre már kezdetben utalt, jelenkortörténelmi folyóiratuk első számában foglalkoztak ezekkel a kérdésekkel, kiemelve két sajátosságot, a retorika előtérbe helyezését és a „lözungokat”. Maetzke, Ernst Otto: Die Parteisprache in der Sowjetzone. (Eine gruppensprachliche Untersuchung). *Vierteljahrsschrift für Zeitgeschichte*, 1. Heft/Januar, 1953. 339–346. A német jelenkortörténelmi felfogás „klasszikus”, mindenesetre sokszor idézett célja: „Wenn Zeitgeschichte hier als Epoche der Mitlebenden und ihre wissenschaftliche Behandlung verstanden werden soll, so in dem Sinne, daß es sich für uns um ein Zeitalter krisenhafter Erschütterung und einer eben darin sehr wesentlich begründeten universalen Konstellation handelt.” Rothfels, Hans 1953: Zeitgeschichte als Aufgabe. *Vierteljahrsschrift für Zeitgeschichte*, 1. Heft/Januar, 1953. 2.

²² Ld. bővebben: Fulbrook, Mary: *Historical theory*. London, 2002. (A továbbiakban Fulbrook 2002.) 3–11.

²³ Koselleck 1977. 45–46.

ami kérdezősködést jelentett. Ezzel összhangban van az, hogy „a valóság bármi-féle nyelvi ábrázolása egyben a valóság nézőpontjait is jelenti, akár felismerik ezt, akár nem.”²⁴ Ebben az esetben sem arról van szó, hogy csak „egy valóság” lenne, a hangsúlyt az előbbi idézetben nem ide helyezem, hanem a nyelvi ábrázolás és a nézőpontok kérdésére, és az utóbbiakhoz képest fogom megszólaltatni a forrásokat, hogy azok az általam igaznak tartott történeteket minél inkább igazolják. A „folyamatos érveléskényszerből”, a tudományos nyilvánosság előtti szerepvállalásból eredeztetem dokumentált történeteimet. Ez egyben persze a kutatói nyelvvel való folyamatos kísérletezés is.²⁵

Erőszak, modernizáció, szocialista projekt

Sajátos, de a történet- és társadalomtudomány igen keveset foglalkozott az erőszak jelenségének komplex vizsgálatával.²⁶ Történészek számára ebben a tekintetben elsősorban a háborúk nyújtanak példákat, amelyek legfontosabb elemei magukban hordozzák az intézményesített kollektív erőszakot és a tömegességet. Ezen szabályszerűségek közé sorolhatók a következők: kollektív mobilizáció és az erőszak megszervezése, anyagi kár, az ellenség megölése, az erőszak dicsőítése, az áldozatok szenvedése iránti közömbösség, az erőszak gépiesítése, az idő reorganizálása, az akció kiszámíthatatlansága, a mindennapi élet dramatizálása.²⁷ Ha ez a probléma-és jelenségcentrikus, a társadalomtudományi logika alapján formálódott értelmezés nagyobb hatással lenne a magyar történetíráásra, akkor alapvetően másként, még életszerűbben és árnyaltabban lehetne magyarázni történelmünket.²⁸ Mindez nézőpont- és léptékváltást követelne meg, azt azonban mindenképpen, hogy elszakadjunk a csak államközpontú, a külpolitikára, az individuumokra, a vezető párt-politikusokra és a szűk értelemben vett politikára koncentráló ábrázolásoktól.²⁹

A kollektív erőszak-alkalmazás módjai alapján a 20. századi átfogó ábrázolásban az anticivilizáció-történeti rendszerekhez sorolom a nemzetiszocialista és a lenini-

²⁴ Lorenz, Chris: Lehetnek-e igazak a történetek? Narrativizmus, pozitivizmus és a „metaforikus fordulat”. In Thomka Beáta (szerk.): *A történelem poétikája. Narratívák 4.* Budapest, 2000. (A továbbiakban Thomka 2000.) 121–146, 141. Ld. bővebben: Berger–Luckmann 1998.

²⁵ Ankersmit, Frank R.: Nyelv és tapasztalat. In Thomka Beáta 2000. 182.

²⁶ Erről bővebben ld. Ö. Kovács József: Az erőszak történelmi tapasztalatai a politikai diktatúrában (A továbbiakban Ö. Kovács 2008.). In Szederjesi Cecília (szerk.): *Megtörölások évszázada. Politikai terror és erőszak a huszadik századi Magyarországon.* Salgótarján – Budapest, 2008.

²⁷ Trutz, Trotha: Forms of Martial Power. Total Wars, Wars of Pacification, and Raid. Some Observations on the Typology of Violence. In Elwert, Georg – Feuchtwang, Stephan – Neubert, Dieter (eds.): *Dynamics of Violence. Processes of Escalation and De-Escalation in Violent Group Conflicts.* Berlin, Beihefte/Supplements to „SOCIOLOGICUS”, 1999. 42.

²⁸ Vö. Bettelheim, Bruno: *A végső határ. Tanulmányok.* Budapest, 1988. (A továbbiakban Bettelheim 1988.)

²⁹ Ennek a kérdésnek az átfogó áttekintéséhez ld. Bódy – Ö. Kovács 2003.

sztálini típusú kommunista rezsimeket, bár érdeklődésem elsősorban az utóbbira vonatkozik. Egyúttal persze mindkettő egymásra is vonatkoztatható. Ideologikus (ön)meghatározásuk alapján úgy is értelmezhetők mint antimarxisták és antibolsevisták, vagy antifasiszták. Ha az öndefiníción túl a gyakorlatot vesszük tekintetbe, akkor egy közösnek vehető ellenségük van, az alkotmányos állam.³⁰

Az itteni tárgyalásmód nyelvezetét részben magyarázva, és a rendkívül ambiciózus szocialista projekt újkori eredetéről történeti, hosszú távú korszakokban gondolkodva, minimálisan a 19. századi haladásról szóló elképzeléseket kell először kiemelni, amelyeket alapvetően befolyásolt az észak-amerikai és az európai iparosodás folyamata. A szocializmus programja az egész világon mint modernizációs ideológia jelent meg. Egyrészt gyors és mindent átfogó iparosítást, másrészt pedig az áthagyományozódott struktúrák radikális felbontását ígérte. Sokak számára éppen ez tette a szocialista eszmét „varázslatossá”, persze feledve-feledtetve azt, hogy ebben a bolsevik, majd sztálinista programban demokráciáról nem, csak proletárdiktatúráról volt szó.³¹ Az erőszak különösen fontos megkülönböztető, bár tabusított jeggé vált ebben a rendszerben.

A kommunizmus kifejezést leginkább abban az értelemben célszerű használni, hogy az egy utópista program alapján kialakult társadalmi állapot. Ebben valójában a beavatkozó, ellenőrző állam túlsúlyos működése, s nem a „munkásosztály” – nyilvánvalóan fiktív, mitizált és fetiszizált – hatalma volt a meghatározó.³² Ha mozgalomnak tekintjük a kommunizmust, akkor természetesen más meghatározó elemek kerülnek előtérbe, így például maga a totális igénnyel fellépő ideológiai tanítás, a pártszervezet és a magatartásmód.³³ Éppen ezért, a jövőbeli kutatásokban célszerű lenne, ha a lehetséges módon „ideológiamentessé” tennénk a kommunizmus fedőnévvel ellátott társadalmi gyakorlatot. Ami többek között azt jelenti, hogy ebben a közelítésmódban az alaphipotézis szerint a „gyakorló kommunistáknak” valójában nem a kommunizmus (aminek konkrét jövőképe, társadalmi megvalósulása, ideje eleve tisztázatlan volt) felépítése lehetett a céljuk. Ha mégis, akkor azt csak a „társadalom megerősökölése” révén vélheték megvalósíthatónak. A „reálszocializmus” rendszer-specifikussá vált folytonos működési zavaraira tekintve, amelyeket sok-

³⁰ Steinbach, Peter: Zur Wahrnehmung von Diktaturen im 20. Jahrhundert. *Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung Das Parlament*. B51–52. 2002. 36.

³¹ Langewiesche, Dieter: Fortschritt als sozialistische Hoffnung. In Schönhoven, Klaus – Staritz, Dietrich (Hgg.): *Sozialismus und Kommunismus im Wandel. Hermann Weber zum 65. Geburtstag*. Köln, 1993. 39–55.; Pipes, Richard: *A kommunizmus*. Budapest, 2004. 18–21.

³² A kérdéskör nemzetközi – benne a magyar – történeti összehasonlítását ld. Hübner, Peter – Kleßmann, Christoph – Tenfelde, Klaus (Hgg.): *Arbeiter im Staatssozialismus – ideologischer Anspruch und soziale Wirklichkeit. Die DDR im ostmitteleuropäischen Vergleich*. Köln etc., 2005.

³³ A bolsevik, szovjet felfogáshoz, a „nagy történelmi problémák” erőszakos megoldási kísérleteihez ld. Friedrich, Carl Joachim: *Totalitäre Diktatur*. Unter Mitarbeit von Professor Zbigniew K. Brzezinski. Stuttgart, 1957. (A továbbiakban Friedrich 1957.) 37, 49–50.; Bochenski, Joseph M.: Die formale Struktur des Kommunismus. In Bochenski, Joseph M. – Niemeyer, Gerhart (Hgg.): *Handbuch des Weltkommunismus*. München, 1958. 5–13.

szor maga a pártvezetés sem leplezett, joggal fogalmazható meg, hogy a valódi cél tisztázatlan vagy nem egy egalitárius és szociális társadalom megteremtése lehetett. A különböző történelmi szituációknak, de még inkább az egyéni és kollektív emberi magatartásmódoknak a megértése szempontjából fontos tényező az utópia varázsa.³⁴ Ez mintegy biztosította a társadalmi következmények nélküliséget, ami a 20. századi diktatúrák „sikereinek” egyik meghatározó jelensége volt.³⁵

Alapvető elméleti és gyakorlati kutatási kérdés, hogy a kollektív, a politika által motivált erőszaknak milyen általános és konkrét rendszerekhez köthető vonásai vannak? Távollabba, a 18. századig visszatekintve, az újkori történelemben a francia forradalom tűnik mindenképpen jelentős fordulópontnak, amikor a korábbi erőszakkézséget úgymond egy politikai renddel összekötötték, amelyben már elsősorban az emberek tömeges mobilizációját, nagyrészt a nemzetalkotás céljából is megvalósították.³⁶ Ennek a változásnak a tanulságait összegezve, az új- és jelenkori történelemben az erőszakra vonatkozó általános jellemzőket és körülményeket keresve, megnevezhetők olyan elemek, amelyek bizonyos szabályszerűségeket és tendenciákat mutatnak, és egyben a jövőbeli kutatások hipotéziseit is nyújtják. Az első az igazolási törekvés, ami egyúttal egy átfogó, globális érvényű ideológiát és egy távoli célt, utópiát kínál, a kommunista program esetében az „új ember” társadalmát.³⁷ A második elem egy ellenségképtől való – tegyük hozzá, tömeges –, kondicionált függést jelent, ami természetéből fakadóan, érzelmileg rendkívüli módon telített.³⁸ A faji vagy osztályalapon kijelölt és diabolizált ellenséget mint életveszélyes, fenyegető tényezőt állítják színpadra. A harmadik, a politikai diktatúrák történelmi példái szerint nélkülözhetetlenek bizonyuló pillér egy működőképes

³⁴ Bauman, Zygmunt: *Socialism. The Active Utopia*. New York, 1976. (A továbbiakban Bauman 1976.) 17–37. Az ennek eredményeképpen is kifejlődő „szocialista ellenkultúra” úgy tekinthető, mint a „liberális kapitalista kultúra” folytatása, másrészt annak elutasítása. Bauman 1976. 40–47.

³⁵ Ormos Mária: Boldogság-ideológiák a XX. században. *Magyar Tudomány*, 1994. 10. 1189–1201.; Koenen, Gerd: Kommunismus – als Ideologie und als historische Praxis. In Backes, Uwe – Jesse, Eckhard (Hgg.): *Jahrbuch Extremismus & Demokratie*. Baden-Baden, 2000. 34.; Ohlerich, Gregor: *Sozialistische Denkwelten. Modell eines literarischen Feldes der SBZ/DDR 1945 bis 1953*. Heidelberg, 2005. 91.

³⁶ Friedrich 1957: 34–35.; Becker, Frank – Großbölting, Thomas – Owzar, Armin – Schlögl, Rudolf (Hgg.): *Politische Gewalt in der Moderne. Festschrift für Hans-Ulrich Thamer*. Münster, 2003: VI.; továbbá ld. Geertz, Clifford: Az ideológia mint kulturális rendszer. In Geertz, Clifford: *Az értelmzés hatalma. Antropológiai írások*. Más., jav. kiad. Budapest, 2001. (A továbbiakban Geertz 2001.) 26–71.

³⁷ Az „új ember” programhoz, különösen Rees bevezetőjét ld. Apor, Balázs – Behrends, Jan C. – Jones, Polly – Rees, E. A. (eds.): *The Leader Cult in Communist Dictatorships. Stalin and the Eastern Bloc*. Basingstoke, New York, 2004.; Groys, Boris – Hagemester, Michael – Kassek, Dagmar (Hgg.): *Die Neue Menschheit. Biopolitische Utopien in Russland zu Beginn des 20. Jahrhunderts*. (Aus dem Russischen). Frankfurt am Main, 2005.; Jenkins, Helmut: *Sozialutopien – barbarische Glücksverbeisungen? Zur Geistesgeschichte der Idee von der vollkommenen Gesellschaft*. Berlin: Duncker und Humblot, 1992. VIII–IX, 392–399.; Müller, Derek: *Der Topos des neuen Menschen in der russischen und sowjetischen Geistesgeschichte*. Bern, 1998: 9–11, 118, 246.

³⁸ Szabó Márton: Az ellenség neve (Előszó). In Szabó Márton (szerk.): *Az ellenség neve*. Budapest, 1998. (A továbbiakban Szabó 1998.) 7–11.

közigazgatási apparátus, amely a napi aprómunkát elvégzi. Végül, az eredeti tömeges mobilizációs célból kiindulva, szükséges a társadalom jelentős részének bevonása az apparátusba, legyenek ezek a személyek titkos ügynökök vagy rendszeres és alkalmi feljelentők.³⁹

Érdeemes sorra venni, hogy a diktatórikus rendszerek közül a nemzetiszocializmus miért tekinthető modernnek? A legfontosabb elemek a következők: az erőszak rendjének tudományosan megtervezett belső és külső modellje; a holocaust bürokratikus igazgatása; a megsemmisítés munkamegosztásszerű racionalitása; az iparszerű megsemmisítési módszerek; az antiszemizmus speciális variánsa. Ha mindezt a modern jellegét a kommunista gyökerű sztálinista diktatúra esetében nézzük, akkor a következő rendszer-specifikus sajátosságokat nevezhetjük meg: egy tervszerű, racionális társadalom elképzelése és az ennek megfelelő rendteremtési törekvések; egy előzetes ideológia; erőszakos modernizálás; a határok (frontier) eltolása és az azzal összekötött belső honfoglalás; az ember átfogó fegyelmezése; a társadalom kényszerű homogenizálása.⁴⁰

Azt gondolom, hogy az itt felsorolt tényezők alapján mindenképpen célszerű újragondolni a magyar történelem több kérdését. Vajon hogyan mondhatók el eddigi történeteink az említett szabályszerűségekhez rendezve? Az ezen kérdésfelvetések szerint megformált, új eredményeket produkáló, más látószögű és módszerű műveknek kiváló esélyei lennének a nemzetközi összehasonlítás szempontjából is. Ugyanakkor az előbbieket kritikájaként is meg kell említeni, hogy ezeknek a sajátosságoknak rendszere mintha nélkülözné a kölcsönhatásokat, az aktív emberi, társadalmi cselekvésmódokat és részvételeket, együttműködéseket, kollaborációkat és eltávolodásokat és főleg a színlelt magatartásmódokat.

A modern instrumentális racionalitás szabályaihoz illeszkedő „kertész-mentálitás” – mint állami beavatkozási forma – a biológiától és az orvostudománytól sok ismeretet kölcsönzött. E szerint vannak gondozandó kultúrnövények és gyomok. Az ennek megfelelően kiépített bürokratikus állam és kultúra a társadalomra mint „igazgatási tárgyra” tekintett.⁴¹ A különböző társadalomtudományi munkák olykor érintik az erőszakos tettekkel kapcsolatos viselkedésmódokat. Különösen érdekes az erkölcsi közömbösség társadalmi megteremtődésének kérdése. Az ilyen típusú erkölcsi gátlások erodálása egyes vélemények szerint akkor alakul ki, ha az

³⁹ Burrin, Philippe: Totalitäre Gewalt als historische Möglichkeit. In Maier, Hans (Hgg.): *Wege in die Gewalt. Die modernen politischen Religionen*. Frankfurt am Main, 2002. 184–185.; Azonban itt is utalni kell a ránk maradt forrásszövegek szerzőinek képességeire, az információk keletkezési milióire. Ld. például: „Meglévő hiba az is, hogy egyes esetekben a kapcsolatot tartó rendőr elvtárs az általános politikai és értelmi képességek tekintetében jóval alatta áll a hálózati egyén általános tudásának.” A megyék hálózati munkájának értékelése, 1952. április 24. MOL, XIX-B1-j. Belügyminisztérium, Közrendészeti Főosztály (A továbbiakban MOL, XIX-B1-j.), 1952. 50. d. 68.

⁴⁰ Imbusch, Peter: *Moderne und Gewalt. Zivilisationstheoretische Perspektive auf das 20. Jahrhundert*. Wiesbaden: VS für Sozialwissenschaften. 2005. 533–537.

⁴¹ Bauman, Zygmunt: *A modernitás és a holokauszt*. Budapest, 2001. (A továbbiakban Bauman 2001.) 41, 109, 138.

erőszak intézményesül (például hivatalos parancsokban); a cselekvések rutinszerűvé válnak a központi diktátumokban megnevezett módszerek és szerepek szerint; az áldozat dehumanizálódik. Bauman ideáltipikus magyarázata szerint az erkölcsi felelősségvállalás helyébe a fegyelmezett igazodás lép, sőt – ahogy ő fogalmaz – létrejön az erkölcsi láthatatlanság. Ha mindezt a kérdést a történések színhelyéhez is mért közelség és távolság kapcsolatában mérlegeljük, akkor az egyes emberi reakciókat nyilvánvaló módon meghatározza a tevékenység közvetítettsége. A távolság csökkenti, fölszámolja az erkölcsi gátlásokat is.⁴²

A Norbert Elias által tárgyalt civilizációs folyamat egyes kérdéseit továbbgondolva Bauman abból indul ki, hogy fokozatosan alakult ki egyrészt az „irracionális és lényegileg antiszociális ösztönök elfojtása”, másrészt, az erőszaknak a társadalom életéből való kiiktatása révén, az állami koncentráció: „a civilizációs folyamat többek között azzal az eredménnyel is jár, hogy lehetővé teszi az erőszaknak erkölcsi mérlegelését mellőző alkalmazását és fölhasználását, és fölmenti a racionalitást az alól, hogy kívánalmaiban tekintettel legyen az erkölcsi normákra vagy az erkölcsi gátlásokra.” Ezek szerint egyes cselekvések racionális összehangolásának feltétele lenne bizonyos erkölcsi normák elfojtása.⁴³ Arra is érdemes figyelni a társadalmi gyakorlatok vizsgálata során, hogy lehetőség szerint elválasszuk a technikai és az erkölcsi felelősség kategóriáit. Az előbbi, az ideáltipikus értelmezés szerint, figyelmen kívül hagyja azt, hogy a „cselekedet csak eszköz; túlmutat önmagán.”⁴⁴

A fentiekkel összefüggésben kell feltétlenül megemlíteni a társadalom tudatos tervezésének kérdését. Ez centrális programmá különösképpen a fajelméletekben vált. Az ennek megvalósításáért színre lépett „társadalom-mérnökök” típusai és mintái meghatározóak voltak a fajelmélettől is kölcsönző későbbi utópiák számára is.⁴⁵

A modern diktatúra kialakításának első lépéseit rendszerint a nyelvi térben teszi meg. Amikor a szavakat nem eredeti jelentésüknek megfelelően használják, vagy a tartalmat összekeverik.⁴⁶ Különösképpen az állami erőszak bevezető fázi-

⁴² Bauman 2001. 45–51.

⁴³ Bauman 2001. 54–55.

⁴⁴ Bauman 2001. 149.

⁴⁵ Bauman 2001: 104–109. Bauman azt állítja, hogy „Sztálin és Hitler áldozatait nem azért ölték meg, hogy gyarmatosítsák a tőlük ‘elhódított’ területet. Gyakran minden emberi érzelemnek – még a gyűlöletnek is – híjával lévő egykedvű gépiességgel ölték meg őket. Pusztán csak azért, mert ilyen vagy olyan okból nem látszottak beleilleni a tökéletes társadalom sémájába. Megölésüket nem úgy fogták föl, mint pusztítást, hanem mint teremtést.” Bauman 2001: 139. A kiváló esszé itt idézett soraihoz, különösen az utolsó mondat után, az egyes történetek kutatójaként természetesen kérdőjelet kellene tennünk. A szerző további tanulságos szabályszerűsége utal: „Az emberietlenítés akkor kezdődik, amikor a távolsághoz tartozó köszönhetően azok a célok, amelyeket a bürokratikus művelet kitűz, számokban kifejezhető teljesítményadatokká redukálhatók, – s így is fejezik ki őket.” Bauman 2001: 151.

⁴⁶ Arendt ezt a „totális uralomhoz” vezető első lépésként úgy értelmezte, hogy „megölték a jogi személyt az emberben.” Arendt, Hannah: *A totalitarizmus gyökerei*. Budapest, 1992. 539.; Edelman, Murray:

sa kezdődik az áldozat identitásának feloldásával, amit elsősorban szavakkal lehet elérni, vagyis a nyelv lehetséges manipulációjával. Például Sztálin elhíresült mondanása szerint a nyelv nem pusztán kommunikációs eszköz, hanem fegyver.⁴⁷ A nyelv meghamisítását „követi” a gondolkodás megváltozása, így lesz a háborúból béke, a rabszolgaságból szabadság, a gyilkosságból terápia.⁴⁸

Társadalomtörténeti események

Kinek a történelmével és ezáltal milyen kapcsolatrendszerrel és jelenségekkel akarunk foglalkozni? A kérdésfelvetésben már egyfajta nézőpont is benne rejlik, amelynek tudatosítását mindenképpen elsődleges fontosságúnak tartom.⁴⁹ Például nyilvánvalóan nem közömbös az, hogy holisztikus, teleologikus, apologetikus, vagy mikroléptékű, diskurzus-elemzésre koncentrálok a nézőpontunk, „alulról” és/vagy „felülről” akarjuk láttatni a kortársi életvilágokat? Természetesen nem lehet itt célom a 20. századi történetkutatói irányzatok és hagyományok kérdéskörének tárgyalása, csupán azokat emelem ki, amelyeket a saját közelítésmódom szempontjából a legmeghatározóbbnak gondolok.⁵⁰ A korábbi, elsősorban a histo-

Politikai ellenségképek konstruálása (A továbbiakban Edelman 1998). In Szabó 1998. 98–99.; Balázs Zoltán: *A politikai közösség*. Budapest, 2003. 11–12.

⁴⁷ Hodgkinson, Harry: *The Language of Communism*. New York, 1954. V.; A kommunista nyelvhasználat egyes kérdéseire ld. Apor Balázs: Kommunikáció és rítusnyelv. *Korunk*. Fórum, kultúra, tudomány, XXI/3. 2010. 69–75.; A kortársi „elemzők” is megfigyelték, hogy „A szavakkal ugyanaz történik ilyenkor, mint a pénzzel az infláció idején. Több bankjegy kerül forgalomba, mint amennyire fedezet van. Ennek következtében csökken a bankjegyek értéke.” Fónagy Iván – Soltész Katalin: *A mozgalmi nyelvről*. Budapest, 1954. 23.

⁴⁸ Ternon, Yves: *Verbrecherische Staat. Völkermord im 20. Jahrhundert*. Aus dem Französischen von Cornelia Langendorf. Hamburg, 1996. 78–80.; A bolsevik diktatúra működtetőinek gondolkodásmódjához, a kettős kommunikációhoz, a terror hátteréhez is ld. Pipes, Richard (szerk.): *Az ismeretlen Lenin. A titkos archívumból*. Budapest, 2002. 30–37, 85, 225–227.

⁴⁹ Bloch 1996. 106.

⁵⁰ Ld. Bódy – Ö. Kovács 2003.; A társadalomtörténettel kísérletező jelenkortörténet-írás egyes módszertani kérdéseire ld. Majtényi György: Ön-fejűség – a „másik” Németország történelme. *Aetas. Történettudományi folyóirat*, 1. 2003. 142–148.; Szabó Márton: A dolgozó mint állampolgár. Fogalomtörténeti tanulmány a magyar szocializmus három korszakáról. *Korall. Társadalomtörténeti folyóirat*, 27. 2007. 151–171.; Horváth Sándor: A mindennapi szocializmus és a jelenkortörténet. Nézőpontok a szocialista korszak kutatásához. *Századvég*, 2006. 2. sz. Az utóbbi tanulmányban például nem látom igazoltnak az ún. totalitárius narratíva pusztán „nézőpontváltással” történő kiiktatását. Szerintem az egyes beszédmódok egyszerre tartalmaznak igaz történeteket. Több szempontból is ellentmondásos és létszerűtlen az a megállapítás, hogy a „társadalom tagjai” inkább „lemondtak” az „autonómiájukról”, nem pedig „elvtették” azt tőlük. (Uo. 5.) Egyrészt homályban marad, hogy kikről és hol, melyik időszakban, az autonómia milyen formájáról vagy megtestesüléséről van szó, másrészt talán sokan azt sem tudták, hogy „van autonómiájuk”. Harmadrészt a javasolt „lemondás” esetén is megmarad az „uraltak” „cselekvési képessége”. A probléma gyökerét én inkább az ideológia és az utópia, valamint az erőszak patológiája, a liminalitások vagy akár az archetípusok kérdéseinek megfontolása

rizmussal szemben magát újként azonosító történetírás néhány jellemzőjét itteni jelenkortörténeti témánk szempontjából is érdemes összefoglalni.

Először is azt kell kiemelni, hogy mindennek van története, nem csupán a politikának, másodsor nagyobb hangsúlyt kívántak fektetni a struktúrákra, amely „új” törekvés persze mára már többnyire elvetettnek számít. Harmadsor határozott igény volt a történelem alulnézeti közelítésmódjára,⁵¹ azaz arra, hogy az „átlagemberek” mindennapi tapasztalata is beemelődjön a történetírásba. Negyedszer, az emberi viselkedésmódokra vonatkozó tanúbizonyságok, nyomok, jelek világa kitágította az ötödik jellemzőként megnevezhető történeti kérdések körét is.⁵² Végül, mindezek alapján igencsak viszonylagossá vált mindaz a módszertani álláspont, amit a történészek a 19. századi rankei útmutatás alapján korábban elegendőnek tarthattak.⁵³

A saját megközelitésem szempontjából igen fontosnak gondolom a társadalmi tényezők keresését a politikában, és viszont, a politikai elemek megtalálását a társadalomban, ami egyben elválaszthatatlanná teszi a két szférát.⁵⁴ A diktatúra világában egyébként is minden átpolitizálódik, ezért műfaji tekintetben a jelenkorkutatásban hatványozottan helye van a politikai társadalomtörténetnek. Főként abban az értelemben, amelyben már nem csupán a „politika”, hanem a „politikum” kontextusai jeleníthetők meg.⁵⁵ Ennek során célszerű abból kiindulni, hogy a kortársak

mentén keresném, annak ellenére, hogy sokak szerint az emberek szívesen vezetetik magukat. Ld. Halász Gábor: A kritikáról. Jegyzetek. In Halász Gábor: *Tiltakozó nemzedék. Összegyűjtött írások*. Budapest, 1981, 1008–1012.; Jung, C. G.: Föld és lélek. In C. G. Jung: *Szellem és élet*. Budapest, 1999. 39.; Ricœur, Paul: Bevezető előadás. Tanulmányok az ideológiáról és az utópiáról. In Zentai Violetta (szerk.): *Politikai antropológia*. Budapest, 1997, 117–126.; Geertz 2001.

⁵¹ Erre ld. Sharpe, Jim: History from Below. In Burke, Peter (ed.): *New Perspectives on Historical Writing*. Pennsylvania, 1992. 24–41.; Szijártó M. István: A mikrotörténelem. In Bódy Zsombor – Ö. Kovács 2003. 494–513.; Apor Péter: Történeti antropológia. In Bódy – Ö. Kovács 2003. 443–466.

⁵² Vö. Connerton, Paul: *How Societies Remember*. Cambridge, 1989. 72–95.

⁵³ Burke, Peter: Overture. The New History, its Past and its Future. In Burke, Peter (ed.): *New Perspectives on Historical Writing*. Pennsylvania, 1992. (A továbbiakban Burke 1992.) 4–6, 12.; Ö. Kovács József: *Az újkeori német társadalomtörténet útjai*. Debrecen, 2004. 22–62.

⁵⁴ Burke 1992: 19.; Szabó Dániel: Politikai társadalomtörténet – a politikai társadalomtörténete (A továbbiakban Szabó 2003.). In Bódy – Ö. Kovács 2003. 371–386.; A mások viselkedéséhez igazodó „társadalmi cselekvés” kérdését ld. Weber, Max: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai I. Szociológiai kategóriáiban*. Budapest, 1987. (A továbbiakban Weber 1987.) 38, 51–54. A kelet-német kommunista rezsimet és társadalmi kapcsolatait az ismert angol történész összefoglalójában „participatory dictatorship”-ként értelmezi. Fulbrook, Mary: *The People's State. East German Society from Hitler to Honecker*. Yale University Press, New Haven and London, 2005. 12–14.

⁵⁵ Az elméleti kérdésekhez ld. Claußen, Bernhard: Politisierung des Menschen. Instanzen der politischen Sozialisation. Problemfelder gesellschaftlicher Alltagspraxis und sozialwissenschaftlicher Theoriebildung. In Claußen, Bernhard – Geißler, Rainer (Hgg.): *Die Politisierung des Menschen. Instanzen der politischen Sozialisation. Ein Handbuch*. Opladen, 1996. 15–48.; Szabó 2003. 372. Sok ismeret (ld. például „Konstellationsanalyse”) meríthető ebben a tekintetben is ebből a könyvből: Bauerkämper, Arnd: *Ländliche Gesellschaft in der kommunistischen Diktatur. Zwangsmodernisierung und Tradition in Brandenburg 1945–1963*. Köln etc., 2002. 29–35.

döntéseit az akkori „vak folyamatok”, tehát az előre nem látható következmények alapvetően meghatározták.⁵⁶

A „kinek a története” kérdés indukálja a „kinek a történeti forrása” felvetést, amellyel arra akarok utalni, hogy egyáltalán nem közömbös az információk keletkezési körülménye, helye és ideje. Kutatásaink során elsősorban írott szövegeket gyűjtünk, amelyek döntő részben a pártapparátus különböző szintjein keletkeztek. Emellett rendszerint elemezzük az állambiztonsági, a bírósági és tanácsi ügyintézés során született dokumentációt, szem előtt tartva, hogy ezek mennyire „metaigazságokat” tartalmaznak, még pontosabban, csak akkor szólalnak meg, ha kérdéseket teszünk fel, és a kódolt szövegeket „lefordítjuk” egy tudományos értelmezés számára alkalmas nyelvre.

Az írott történeti forrásokon túl a jelenkortörténész további fontos bázisa a múltra vonatkozó beszélt hagyaték, amelynek kutatása közben igen sok „vetélytársra” akadunk.⁵⁷ A történetkutató fejében lévő struktúra- és folyamatképekkel, eseményértelmezésekkel szemben az interjúk sokkal inkább vonatkozhatnak a töréspontokra, a személyes vonások sokféleségére.⁵⁸ A szóbeli történelmet adott esetben meg lehet különböztetni a szóbeli hagyománytól. Amíg az oral history elvileg egy életpályán belüli események elbeszélése, addig a szóbeli hagyomány inkább a múlttól alkotott kép generációk révén áthagyományozott gyűjteménye.⁵⁹ A szóbeli

⁵⁶ Grenier, Jean-Yves: A „hosszú időtartam” új értelmezése. Beszélgetés Jean-Yves Grenierrel, az *Annales* folyóirat főszerkesztőjével. *Aetas. Történettudományi folyóirat*, 1–2. 1999. 306–311. Egyes mikrotörténeti kiindulópontokra is lehet itt hivatkozni, miszerint nem abból kell kiindulni, „ami valójában történt”, hanem a történéseket létrehozó körülményekből, struktúrákból („Többé nem azt kell rekonstruálniuk, «ami valójában történt», hanem azt, «ami létrehozta, ami történt vagy történhetett volna.») Rosental, Paul-André 1995: A „makro” felépítése a „mikroszinten” keresztül: Frederik Barth és a microstoria. In Czoch Gábor és Sonkoly Gábor (szerk.): *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években*. Debrecen, 1995. 87.; A pártállami dokumentáció ilyen jellegű elemzési lehetőségeihez ld. Farkas Gyöngyi: Ügynökjelentések, kihallgatási jegyzőkönyvek, kérvények. A társadalomtörténet-írás lehetséges forrásai. *Aetas. Történettudományi folyóirat*, 4. 2006. 146–170.

⁵⁷ Ld. bővebben: Sabrow, Martin: Der Historiker als Zeitzeuge. Autobiographische Umbruchsreflexionen deutscher Fachgelehrter nach 1945 und 1989. In Jarausch, K. H. – Sabrow, Martin (Hgg.): *Verletztes Gedächtnis: Erinerrungskultur und Zeitgeschichte im Konflikt*. Frankfurt am Main, 2002. 125–152.

⁵⁸ A *struktúra* fogalmát illetően azt a társadalomelméleti érvelést követem, miszerint a struktúra és a cselekvés nem egymással szemben áll. Lényegében a „struktúra” a cselekvések következményeit, gondolkodási tereket és az egymásra vonatkoztatott interakciók minden olyan rendelkezésre álló területét magába foglalja, amelyek a szereplők cselekvési feltételeit jelentik. Itt tehát olyan struktúra-fogalomról van szó, amely a cselekvésben benne van, a szereplők cselekvése révén keletkezik, nem a cselekvés „előtt” van. Welskopp, Thomas: Der Mensch und die Verhältnisse. „Handeln” und „Struktur” bei Max Weber und Anthony Giddens. In Mergel, Thomas – Welskopp, Thomas (Hgg.): *Geschichte zwischen Kultur und Gesellschaft. Beiträge zur Theorie-Debatte*. München, 1997. 44–45.

⁵⁹ Brivati, Brian – Buxton, Julia – Seldon, Anthony (eds.): *The contemporary history handbook*. Manchester and New York, 1996. 353–365.; Az oral history kérdéseit ld. Stöckle, Frieder: Zum praktischen Umgang mit Oral History, 131–162. In Vorländer, Herwart (Hgg.): *Oral History. Mündlich erfragte Geschichte. Acht Beiträge*. Göttingen, 1990. 131–162.; Vértési Lázár: Oral history. A szemtanúként elbeszélt tör-

források alapján sok olyan információra tehetünk szert, amelyeket egyébként nem kerestünk volna meg, vagyis azok alapvetően segítik kitölteni a hiányokat. Különösen azokat, amelyek a történéseknek személyes és kollektív tapasztalatát, társadalmi jelentését is megvilágítják. A szóbeli források elég sok tekintetben különböznek az írottól, így például nincs pontos formájuk, valamint sokszor bizonytalan a kronológia. A szóbeli források sokkal inkább tekinthetők generációról generációra átöröklődött tradíciónak, vagy a személyes emlékek valamilyen más típusának.⁶⁰ Mivel a szóbeli interjúk során rendszerint a politikai hatalomban részt nem vevő emberek szólalnak meg, így azt is mondhatjuk, hogy történelmi képünk is sokkal demokratikusabb, mindenesetre sokszínűbb. Ugyanakkor a szóbeli történet radikális kihívást is jelent az éppen elfogadott fősodró történetírással szemben, vagy egyáltalán a különböző történelmi mítoszokat illetően. A töréspontok, átértelmezések, személyes és kollektív stratégiák a maguk életszerű kontextusában jelennek meg.⁶¹

Éppen az említett szóbeli interjúk tapasztalata is azt mutatja, hogy a múlthoz lényegében háromféle módon közelítünk, amelyek persze csak elvileg, az ábrázolás céljából választhatók szét. A saját élethelyzetünkből kiindulva, azaz egzisztenciális alapon, másodsor érzelmi (ami egyben a személyes elbizonytalanodást is tükrözi), harmadrészt intellektuális módon.⁶² A jelenkortörténetben – nem cáfolva a másik kettő hatását sem – különösen célszerű a harmadik közelítésmód felé orientálódni, hiszen itt sokszor valóban nehéz még történelemként értelmezni és leírni a történeteket. Tárgyunk tehát ebben az esetben tényleg múltnak látszik, ami azonban még nem vagy nem eléggé történelem.⁶³ Nyilván azért sem, mert annak számos jelensége, kontextusa feltáratlan, fel- és átdolgozatlan. Van, aki a traumatikus hatású történések megközelítése kapcsán egyenesen „gyász munkáról” beszél, amelynek elvégzését én is minden esetben fontosnak tartom.⁶⁴ Hogy ez a jelenből kiinduló szembesülés minél szakszerűbb legyen, nyilván mind kérdéseinknek, mind pedig

ténelem lehetőségei. *Aetas. Történettudományi folyóirat*, I. 2004. 158–172.; Bögre Zsuzsanna – Szabó Csaba: Az élettörténeti módszer – lehetőség és kényszer. In Bögre Zsuzsanna – Szabó Csaba: *Törésvonalak. Apácasorsok a kommunizmusban*. Budapest, 2010. 69–78.

⁶⁰ Prins, Gwyn: Oral History. In Burke, Peter (ed.): *New Perspectives on Historical Writing*. Pennsylvania, 1992. (A továbbiakban Prins 1992.) 119–120.

⁶¹ Thompson, Paul: *The Voice of the Past. Oral History*. Oxford, 1978. 2–8, 18, 96–98.; A humort is fontos történeti jelenségnek tarthatjuk. A totalitárius rendszerek lényegét kifejező, a „szovjet időkre” emlékeztető vicc, hogy vajon megjósolható-e a jövő? Természetesen igen, a probléma a múlttal van, ami mindig változik. Prins 1992. 127.

⁶² Weidenfeld, Werner – Lutz, Felix Philipp: Die gespaltene Nation. Das Geschichtsbewusstsein der Deutschen nach der Einheit. *Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung Das Parlament*. B31–32. 1992. 4–6.

⁶³ Gyáni Gábor: A történetírás fogalmi alapjairól (A továbbiakban Gyáni 2003.). In Bódy – Ö. Kovács 2003. 16.

⁶⁴ Bettelheim 1988.; Virág Teréz: Aktuális traumatikus esemény feldolgozása a már folyamatban lévő pszichoterápiában. In Virág Teréz: *Emlékezés egy szederfára. Gerlóczy Sári rajzaival*. Szerk. László Klári. H. n. 1996. 9–19.

válaszainknak bizonyos igazságkövető kritériumoknak (hatókör, magyarázóerő, átfogó jelleg) kell megfelelniük.⁶⁵

Mint lehetőségről érdemes beszélni a múlt, helyesebben a „múltak” fel/átdolgozásának arról a módjáról is, amelyik a diktatórikus uralom utáni kor nemzedékeinek a törvényességet szem előtt tartó értelmezési kísérletét, szembenézését jelenti. Ennek a feldolgozásnak a következményeit szintén különbözőképpen ítélik meg. Sokan a törvényességből kiindulva a tettesek felelősségre vonását tartják elsődleges fontosságúnak, míg mások a tettek megnevezése mellett inkább a múlt lezárásáról beszélnek. Ez persze egy politikai nyilatkozat formájában elképzelhető, azonban a kérdés a mindennapok világában már messze nem ilyen egyszerű. Hogy érzékeljük a jelenségek rendszer-specifikus vonásait, felidézek egy közismert külföldi példát. A kelet-németországi múltfeldolgozásban kettős feladat adódott: egyszerre kellett szembenézni a nemzetiszocialista és a kommunista diktatúra tetteivel. Röviden azt mondhatjuk, hogy a politikai kriminalitás mindkét államban igen magas fokú volt, de az NDK-ban nem volt iparszerű tömegmegsemmisítés.⁶⁶

Leginkább a dél-afrikai igazság- és megbékélési bizottság működése óta terjedt el az elképzelés, hogy az egyénekhez hasonlóan a társadalmak is gyógyíthatók. Ehhez azonban az „igazság” megnevezése kell, ami bármilyen megbocsátás és megbékélés alapja lehet. Persze itt nem a keresztény vallási megbékélésről, hanem a szekuláris értelemben vett politikai dimenzióról van szó, amely ugyanakkor feltételezi a személyes, a másokhoz kötődő és a csoportok közötti megbékélést.⁶⁷

Miért kell egyáltalán ezzel foglalkozni? A válasz elméletileg és gyakorlatilag is csak az lehet, hogy azért, mert a diktatúrákban igen mélyreható, erőszakon alapuló politikai traumatizálás történik, ez ennek a rendszernek az egyik legfontosabb megkülönböztető jegye.⁶⁸ A trauma görög szó, sebet jelent. Az orvosi gyógyítás mintájára a természetes gyógyulás mellett a mesterséges kezeléssel is foglalkozni kell egy magát demokráciának nevező rendszerben. Ugyanakkor ismét hangsúlyozni érdemes, hogy egy társadalomtudományi megközelítésben a politikai traumatizálódás, a politikailag motivált erőszak az áldozatokat és a tetteseket egyaránt

⁶⁵ Vö. Gyáni 2003. 36.; A részleges ismeretek társadalomelméleti kérdéseihöz ld. Fullbrook 2002. 185–196.

⁶⁶ Faulenbach, Bernd: *Bewahrung der Erinnerung. Bedeutung und Probleme der „Aufarbeitung“ von Vergangenheit heute.* In Faulenbach, Bernd – Meckel, Markus – Weber, Hermann (Hgg.): *Die Partei hatte immer recht – Aufarbeitung von Geschichte und Folgen der SED-Diktatur.* Essen, 1994. 14–16. A részletes összehasonlítást ld. Heydemann, Günther – Beckmann, Christopher: *Zwei Diktaturen in Deutschland. Möglichkeiten und Grenzen des historischen Diktaturenvergleiches.* *Deutschland Archiv. Zeitschrift für das vereinigte Deutschland*, 1997. 12–40.; Evans, Richard J.: *Zwei deutsche Diktaturen im 20. Jahrhundert. Essay.* *Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung Das Parlament*, B1–2. 2005. 3–9.

⁶⁷ Gajdukowa, Katharina: *Opfer–Täter–Gesprächskreise nach dem Ende der DDR.* *Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung Das Parlament.* B41–42. 2004. 23.

⁶⁸ Pethes – Ruchatz et al. 2001. 602–604.

érinti.⁶⁹ Az erőszakot azért alkalmazzák, hogy a politikai hatalmat megszerezzék és megtartsák, és az abból kiszorítottakat vagy alattvalókat minél inkább gyengítsék.⁷⁰

A traumatizálódásnak az az egyik sajátossága, hogy a nemzedékekben pszichikai és mentális értelemben továbbél, sőt további konfliktusok forrását képezi.⁷¹ Ezt azért is emelem ki, mert ennek alapján a pszichológiában rendszerint a tettest és az áldozatot összekötik egymással oly módon, hogy megkülönböztetik az áldozat pszichoszociális traumatizálását és a tettes morális traumatizálását. Azt lehet mondani, hogy az előbbit a terhes emlékezet, az utóbbit a terhes lelkiismeret sújtja. Ennek a kapcsolatnak nyilvánvalóak a politikai vonatkozásai, hiszen ezek a kollektív vonások és emlékképek később aktivizálhatók, ahogyan ez nyomon követhető a diktatórikus rezsimek összeomlása utáni időszakban. A jelenkortörténészek különösen nehéz feladata az, hogy az utókor szemszögéből ők szükségszerűen az egykori tettes-áldozat problematikát egy rendszerszemléletű megközelítés alapján az intézményes és strukturális erőszak sémájába ágyazzák be. Ebből sok nézeteltérés, értetlenség származik, így például a generációs alapon szerveződő „sérült közösségek” és személyek marginalizálva érezhetik magukat. A tudományos, irodalmi és művészeti feldolgozásnak azért is kell ezekkel a kérdésekkel, tehát az áldozatok és a tettesek politikai traumatizálódásával foglalkoznia, mert itt is elsősorban a társadalmi kapcsolatokról van szó, amelyek bizalmi tőkéjét a diktatúrák kiürítették.⁷²

Az a megfigyelés, hogy az erőszak a testben és a gondolkodásban hagy nyomot, önmagában kitágítja a történetkutatói látószöveget. Ez alapján sem elegendő csupán a „látható” politikai és eseménytörténeti mozzanatokra figyelni, hanem az emberi kapcsolatok további mindennapi jelenségeit is elemezni kell. Különösen akkor, ha azok tömeges társadalomtörténeti eseményként értelmezhetők. A *társadalomtörténeti esemény* fogalom használata és az annak alapján értelmezett történések ábrázolásmódja fontos az új értelmezések számára.⁷³

⁶⁹ Ehhez hasonlóan az idegen- és önmeghatározások vagy a közvélemény megosztásakor az „ellenség” sajátosan összetartozva feltételezik egymást. Koselleck, Reinhart: Ellenségfogalmak. In Szabó 1998. 14.; Edelman 1998. 93. A jelenséget nyomon lehet követni a Recskről szóló klasszikus dokumentumfilmben és könyvben: Böszörményi Géza: *Recsk 1950–1953. Egy titkos kényszermunkatábor története*. Budapest, 2005. Harmadik, bővített kiadás.

⁷⁰ Ö. Kovács 2008.

⁷¹ Ld. Losonczy Ágnes: *Sorsba fordult történelem*. Budapest, 2005. (A továbbiakban Losonczy 2005.) 31–32, 294–305. Kelet-német kontextusokban ezt példászerűen vizsgálták: Schüle, Annegret – Ahbe, Thomas – Gries, Rainer (Hgg.): *Die DDR aus generationengeschichtlicher Perspektive. Eine Inventur*. Leipzig, 2006.

⁷² A 20. századi (kollektív) emlékezet problematikájához ld. Echterhoff, Gerald – Saar, Martin: *Einleitung: Das Paradigma des kollektiven Gedächtnisses. Maurice Halbwachs und die Folgen*. In Echterhoff, Gerald – Saar, Martin (Hgg.): *Kontexte und Kulturen des Erinnerns. Maurice Halbwachs und das Paradigma des kollektiven Gedächtnisses*. Mit einem Gleitwort von Jan Assmann. Konstanz, 2002. 13–35.; Gyáni Gábor: *Emlékezés és oral history*. In Gyáni Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest, 2000. 128–144.; Losonczy 2005: 23–24.

⁷³ A fogalmat Bódy Zsombor egyik miskolci oktatási tervezetében olvastam, s ez alapján kerestem elméleti támpontokat.

Klasszikus szociológusokhoz fordulva, Durkheim szerint a „tények” egyik „osztálya” „egészen sajátos jellegzetességgel rendelkezik. E tények az egyénhez képest külsődleges cselekvésmódok, gondolkodásformák és érzelmek, amelyek kényszerítő erővel rendelkeznek, s ennek révén ráerőszakolják magukat az egyénre.”⁷⁴ Weber is utal az „egyéni és kollektív esemény” „társadalmivá” válására, miszerint az abban érintettek mások viselkedéséhez igazodnak.⁷⁵

Kulcskérdés, hogy a történések mit tekintenek eseménynek. A legtömörebben talán azt lehet mondani, hogy az a különböző cselekvők és csoportjaik komplex cselekvéssorozata. Úgy tűnik, hogy az esemény kategóriája eleve létszerűen magába foglalja annak társadalomtörténeti vonatkozásait, csak valamiképpen azok a fogalomhasználatunkban nem tudatosulnak. Egy elméleti célú megközelítés szerint az eseménynek három kritériumnak kell megfelelnie. Először is a kortársak számára megrázónak és meglepetésszerűnek kell lennie, olyannak, ami lényegében minden korábbi elképzelést felülmúl. Másodszer ez a tapasztalat kollektív természetű, s annak ellenére képez közös kulturális mintát, hogy az embereknek természetes módon különbözőek a jövőbeli elvárásaik. Harmadrészt az ilyen értelemben fölfogott eseménynek – a pusztá történéshez képest – struktúraváltoztató következményei vannak, amelyeket a kortársak is egyértelműen érzékelnek.⁷⁶

Ahhoz, hogy az elmúlt évtizedekben történtek történelemmé és egy tudományos célú elemzés számára jobban hozzáférhetővé váljanak, a kérdéseink és megfigyeléseink alapján érzékelt jelenségeket, „dolgokat” névvel ellátva le kell írunk. Mindez persze korántsem olyan egyszerű, és mint minden kategorizálás, nevesítés, úgy ez is vitatható, hiszen többek között az értékrendek, nézőpontok és léptékek különbözősége is befolyásolja a következtetéseinket. Különösen így van ez akkor, ha az erőszakossághoz, a terrorhoz kötődő érzelmek története igen hangsúlyos módon áll a középpontban. Egyébként az emóciók világa ritkán válik a társadalomkutatás tárgyává, holott az életünk szerves része.⁷⁷

⁷⁴ Durkheim, Émile: A szociológia módszertani szabályai. In Durkheim, Émile: *A társadalmi tények magyarázatához. Válogatott tanulmányok*. Budapest, 1978. 27.

⁷⁵ Weber 1987: 38.; A társadalomtörténeti esemény jelenségéhez mint lehetséges kiindulópontokhoz ld. még: Sztompka, Piotr: *The Sociology of Social Change*. Oxford etc., 212–213, 222–228.; Merton, Robert K.: *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Budapest, 2002. 142.

⁷⁶ Suter, Andreas – Hettling, Manfred: Struktur und Ereignis – Wege zu einer Sozialgeschichte. In Suter, Andreas – Hettling, Manfred (Hgg.): *Struktur und Ereignis*. Geschichte und Gesellschaft: Sonderheft; 19. Göttingen, 2001. 24–25.; Alexander, Jeffrey C. 2004.; Igen fontos ebben az értelmezésben a „sorseseemény” fogalma, amely „olyan történéseket jelöl, amelyek hatására az önazonosság mint az élettörténet foglalata megbasad és felnyílik. [...] egy sorscsapás csak akkor válik sorseseeményé, ha nem egyszerűen utolér valakit, hanem épp vélt önazonosságában sújtja őt.” Tengelyi László: *Élettörténet és sorseseemény*. Budapest, 1998. 43, 199.

⁷⁷ Részben ide is vág Durkheim véleménye: „Az érzelem a tudomány tárgya, nem pedig a tudományos igazság kritériuma.” Durkheim 1978. 55. Az érzelmek magatartást szabályozó jelentőségéhez ld. Roth, Gerhard: *Fühlen, denken, handeln. Wie das Gehirn unser Verhalten steuert*. Frankfurt am Main, 2003. 285–310.

Történeteink visszatérő tapasztalata, hogy saját és más emberek alaptermészetének jellemző tulajdonságait konfliktushelyzetekben szinte laboratóriumi körülmények között lehet megismerni.⁷⁸ Az ezzel a kérdéssel foglalkozó pszichológiai, szociálpszichológiai művekben a történelmi előzményekre való hivatkozás magától értetődő, ezért is kell vázlatosan érintenünk ezt a kérdést.⁷⁹ Talán a megszokott történetkutatói tematizálások személyközpontú címadásait ebből a nézőpontból is érdemes lenne átgondolni, kísérletképpen megfordítani a sorrendet, és a „kor” kategóriájából kiindulni. Erikson definíciója szerint a személyiség a „régmúltban kialakult képességek és a jelen által nyújtott lehetőségek összekapcsolása, az egyén fejlődése során kialakult, tudattalan előfeltételek, és a nemzedékek finom kölcsönhatása által kialakított és újjáteremtett társadalmi feltételek kombinációja.”⁸⁰ Személyiségünk összetettségének, a történelmi forrásainkban talált konfliktusok nyomainak értelmezésekor, célszerű a hasonlóan többjelentésű kortársi reakciókra gondolnunk, amelyekben egyszerre több, egymásnak ellentmondó lelkiállapotot lehet megtalálni. Mindez ismételtelen az identitásválság pszichológiai és társadalmi jellegéből adódik. Az „ego” valóban nem képez külön szigetet, a „szociális identitás” eszerint egy közösségi formát jelent, amelyben az egyén létezik.⁸¹ A terrorizálásra szóló forrásszövegek történetkutatójaként tehát egyszerre kell figyelni az ilyen válságos helyzetek „kínzóan tudatos” és a konfliktusok dinamikájából is következő „tudattalan” elemeire. Ez viszont, tehát a „sérülékenység súlyos érzése nagyszabású egyéni távlatok igényével párosulhat.”⁸² Erikson „pszichoszociális identitás” kategóriájának „tehát van lélektani-történelmi oldala is, s ez annak tanulmányozását jelenti, hogy az egyéni élettörténet milyen kibogozhatatlanul összefonódik a történelemmel. A pszichoszociális identitás tanulmányozása tehát három, egymást kiegészítő tényezőtől – vagy egyetlen tényező három oldalától? – függ: az egyén személyes koherenciájától és a csoportjába való szerepintegrációjától, az őt irányító eszményképektől és kora ideológiájától, valamint élettörténetétől és a történelmi pillanattól.”⁸³

Mindezt azért idéztem, hogy a forrásszövegeinkben csak megemlített személyekkel kapcsolatos történések olvasataiba bele kellene illeszteni ezeket, a történetkutató számára rendszerint mára már megismerhetetlen kontextusokat. Racionálisan leginkább a negatív identitásokot vagy az identitásnélküliséget indukáló rendszer-specifikus, közhatalmi tényezőket tudjuk megnevezni, miközben

⁷⁸ Erikson, Erik H.: *A fiatal Luther és más írások*. Budapest, 1991. (A továbbiakban Erikson 1991.) 19.

⁷⁹ Lengyel Zsuzsanna (szerk.): *Szociálpszichológia. Szöveggyűjtemény*. Budapest, 2002.

⁸⁰ Erikson 1991. 17.

⁸¹ Erikson szerint így hangzik az identitás meghatározása: „a személyes azonosság és folyamatosság szubjektív érzésének megléte, amely egy közös világkép azonosságában és folyamatosságában való hittel párosul.” Erikson 1991. 402. Az élettörténetek (társadalomtudományi) kutatási nehézségeire a következő szöveggyűjtemény szemléletes példákat nyújt: Bögre Zsuzsanna (szerk.): *Élettörténet a társadalomtudományokban. Szöveggyűjtemény*. Budapest – Piliscsaba, 2007.

⁸² Erikson 1991. 403.

⁸³ Erikson 1991. 404.

rendszerint rejtettek maradnak a személyes, félelmet keltő és feloldó mechanizmusok.⁸⁴ Az identitáselemek ezek szerint mindenképpen összetett kategóriák, egyszerre tartalmaznak antropológiai, pozicionális és csoport-, a társadalmi minősítési műveletek és a beszédaktusok révén előállott ideologikus, embléma jellegű elemeket. Kissé leegyszerűsítve ezeket a fontos megállapításokat: ezen elemek intézményesített erőszakos megsértésekor az identitás legfontosabb funkciója sérül meg, amely az, hogy „az egyént tartósan elhelyezze létének «társadalmi terében».” Ilyenkor nyilvánvalóan romlik a pozitív társadalmi értékekhez jutás esélye. Ugyanakkor, ismételten azt is ki kell emelni, hogy a „jelentős életesemények” traumatizáló és patogén szerepük mellett új identitásképzést indítanak el.⁸⁵

Ha nem éltünk benne a 20. század második felének világában, akkor először célszerű színvonalas, kortárs irodalmi vagy filmes alkotásokkal kezdeni az ismerkedést, hogy érzékeljük, mit jelentett olyan milióban élni és alkotni, amely parabolikus művek keletkezésekor „a titok helyett a tiltás bábáskodik.”⁸⁶ De ennél még fontosabb idős kortársaink megszólítása, az interjúk elkészítése, miközben arra is figyelünk, amiről nem beszélnek. Trauma, traumatizálódás, tabuk, tabusítások – ezek mentén célszerű egyes témáinkat megnevezni, hogy történeti forrásaink valóban beszélni tudjanak. Mindazonáltal a „másodlagos szemtanúként” is értelmezhető történetkutató empátiája saját identitássá válhat, ami többféle nehézséget okozhat. Talán az egyik legfontosabb az, hogy egyre inkább félreérti a múltbeli kontextusokat, hiszen nem célszerű azokat a „végtelen hiány és az abszolút megsemmisülés” fogalmaival leírni.⁸⁷

A fentiek alapján a pártállami diktatúra életvilágaiban kialakult alkalmazkodási, ellenállási formák mindennapi kérdéseinek tárgyalása azért is fontos, mert más tiltakozásra egyébként sem volt lehetőség.⁸⁸ Egyrészt joggal beszélhetünk alávett-

⁸⁴ Erikson lehetségesnek tartja, hogy az emberi szorongás (új dolgok, szimbolikus veszélyek, a bizalom dezintegrációját követő rémület) következtében bizonyos történelmi időszakok identitás nélkülülé váltnak. Erikson 1991. 405.

⁸⁵ Pataki Ferenc: Identitás – személyiség – társadalom. Az identitáselmélet vitatott kérdései. In Pataki Ferenc: *Élettörténet és identitás*. Budapest, 2001. (A továbbiakban Pataki 2001.) 127, 149, 149–150, 153.; Pataki Ferenc: Életesemények és identitásképzés. In Pataki 2001. 390–391.

⁸⁶ Gelencsér Gábor: *A Titanic zenekara. Stílusok és irányzatok a hetvenes évek magyar filmművészetében*. Budapest, 2002. 129. A parabola itt olyan történet, ami valójában másra vonatkozik, mint amit elmond.

⁸⁷ LaCapra, Dominick: Trauma, hiány, veszteség. *Café Babel*. Ötvenharmadik szám. (A továbbiakban LaCapra é. n.) 90. A szerző megkülönbözteti a hiányt és a veszteséget: „A hiánnyal ellentétben a veszteség történelmi szinten helyezkedik el, és meghatározott események következménye.” LaCapra é. n. 91. „Amikor a hiány veszteséggé alakul, nő a félreírnyzott nosztalgia vagy az új, totalitást célzó, utópisztikus politika esélye. Amikor a veszteség változik hiánnyá (vagy elmosódott, általánosító retorikaként kódolják), akkor a vég nélküli melankólia, feloldhatatlan gyász és végeérhetetlen apória patthelyzetével szembesülünk, [...]” LaCapra é. n. 89. A nosztalgia jelenségéhez, történeti tapasztalataihoz ld. Ahbe, Thomas: Ostalgie als Selbstermächtigung. Zur produktiven Stabilisierung ostdeutscher Identität. *Deutschland Archiv. Zeitschrift für das vereinigte Deutschland* 30, 1997. 614–619.

⁸⁸ Scott, James C.: Az ellenállás hétköznapi formái. *Replika. Társadalomtudományi folyóirat*, 23–24. 1996. (A továbbiakban Scott 1996.) 109–110.

ségi helyzetekről, másrészt számításba kell venni azt, hogy a történések rendszerint folyamatszerűek voltak, vagyis a diktatórikus formák kiépülésével párhuzamosan módosultak az alkalmazkodási technikák is. Scott megfigyelését idézve: „A düh és agresszió kordában tartása – meglehetősen nyilvánvaló okokból kifolyólag – jelentős részét képezi az alávetett csoportokban fölnevelkedők szocializációjának. Az alávetett csoportok történelmében a mindennapi politika túlnyomó részben a színlelés politikája, amelynek során az ellenállásnak mind a szimbólumait, mind a gyakorlati részét leplezni kell. A nyílt sértegetés helyébe a pletyka, a gúnynevek használata és a jó hír tönkretétele lép.”⁸⁹ Az álcázás mint a „normális ellenállás” legjellemzőbb formája jelenik meg egyes értelmezésekben,⁹⁰ bár ez nyilván más viselkedésformákban is megfigyelhető. Hogy ki mit fed el, az sokszor nem látható, s a történetkutató is leginkább csak az elfedés aktusát konstatálhatja.⁹¹ A politikai hatalom által kijelölt határvonalak betartása vagy figyelmen kívül hagyása közismerten jutalmazással vagy büntetéssel jár együtt.⁹² A társadalom tagjainak ezzel kapcsolatos viselkedését nem célszerű, nem lehet életszerűen a homogenitás nézőpontjából magyarázni. A határvonalakra figyelő szereplők „illemórái” változatosak, a behódolástól, a passzív rezisztencián át a lázadásig terjedhetnek.⁹³

A diktatúra természetrajzának megértéséhez az egyik legalapvetőbb lépés az, hogy figyelünk a nyelvezetre, annak a hivatalos propagandából eredő forrására. Melyek voltak ennek a leglényegesebb jellemzői? Az állambiztonsági szolgálatok szóhasználata ebben a tekintetben mértékadó, így például az „operatív megsemmisítés”, a „presszionálás”, a „konspiráció” és a „dekonspiráció”. Ha egy hálózati személy valamilyen formában felfedte tevékenységét mások előtt, akkor adott esetben internálták. Azonban ez utóbbi helyzetben is egy „elterelő” okot – például gazdasági „bűncselekményt” – neveztek meg.⁹⁴ Az egész eljárás mód legjobban a

⁸⁹ Scott 1996. 125.; Kifejezetten a kollektivizálás során tapasztalt ellenállási stratégiákhoz ld. Fitzpatrick, Sheila: *Stalin's Peasants. Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization*. New York, Oxford, 1994. 5–7.; Viola, Lynne: *Peasant Rebels Under Stalin. Collectivization and the Culture of Peasant Resistance*. New York, Oxford, 1996. 3–10.

⁹⁰ Scott 1996. 126.

⁹¹ Érdemes itt utalni a következő különbözőségeire is: „A maszk nem az arc elfedésére szolgáló fátyol, és nem is arc. A fátyol csak elfedi az arcot, a maszk hazudik. [...] a maszk igyekszik olyan látszatot kelteni, mintha ellentéte volna annak, ami valójában. [...] A maszk és az álcázott igazság között afféle axiológikus ellentét alakul ki: a negatív érték pozitívnak akar látszani.” Tischner, József: *A dráma filozófiája. Bevezetés*. Budapest, 2000. 79, 83.

⁹² Az alárendelődésnek a kollektív történelem és az individuális történelem által kiváltott hatásai szempontjából is érdekes megfigyelés az, hogy a társadalom tagjai azért sem kérdőjelezik meg (tegyük hozzá, nyíltan) sokszor az állami parancsokat, mert „az állam szabta meg azokat a kognitív struktúrákat, amelyek által észlelhetik őket.” Bourdieu, Pierre: *Államszemély. A bürokratikus mező eredete és struktúrája*. In Bourdieu, Pierre: *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*. Budapest, 108–109.

⁹³ Aronson, Elliot: *A társas lény*. Budapest, 2003. 52–53.

⁹⁴ Hálózati dekonspirációkkal kapcsolatos helytelen eljárások, 1952. március 31. MOL, XIX-Bt-j. 50.d. 73.

katonai hadműveletek logikájához hasonlítható. Döntő volt ebben az ellenségkép-teremtés, az elszigetelés és a célzott kriminalizálás.⁹⁵

A politikai diktatúrák világából származó történeti források feltárása és elemzése alapján sokunk tapasztalata lehet, hogy ezek hatékonyabb felhasználása akkor igazán jó egy tudományos elemzés számára, ha alapvetően két dologra figyelünk olvasás közben. Először is arra, hogy mi hiányzik ezekből a hivatalos szövegekből. Másodszer pedig az állandó „fordítási”, tömörítési, dekódolási műveletet kell elvégeznünk. Úgy látom, hogy ennek egyik egyszerűbb módja, kulcsa az, ha az írott és hallott hivatalos szövegekben a mondanivalót elsősorban a megfogalmazó gondolkodásmódjára és nem a megcélzott tárgyra, embercsoportra vonatkoztatjuk.⁹⁶ Magyarán ezek a megfogalmazások rendszerint inkább az illetők pozicionális helyzetéről, funkcionárius mivoltjáról, szocializációjáról, iskolázottságáról, még inkább annak hiányáról szólnak. Ennek legnyilvánvalóbb történelmi példái a rezsim „ellenségeire” (a kulákoktól az egyházi személyekig) vonatkozó minősítések és leírások. Ahogy már láthattuk, a „varázsszavak” mágikus használata tehát ezekben a szövegekben szinte mindig megelőzi a szemantikai funkciót.⁹⁷

A fenti, elsősorban a hivatalos pártállami megnyilatkozások mögöttes struktúráinak elméleti, dekódolási lehetőségei után célszerű a mindennapok története és a tapasztalattörténet nézőpontjából is megvizsgálni a kérdéskört. A politikai hatalmat és az uralmat firtató kérdések sokszor elsősorban azért növelik a félreértést, mert ebben az esetben az ember csak az intézményekre, a hatalmi elitre és az ideológiára koncentrál, és kevésbé vesz tudomást a társadalmi reakciókról. Ezzel szemben célravezetőnek tűnik az az eljárás, amely a politikai hatalmat/uralmat és a társadalmat nem pusztán ellentétként és nem egy rangsor elemeként fogja fel. Ebben a megközelítésben fontosabbak lesznek azok a formák és gyakorlatok, amelyekben a

⁹⁵ Knabe, Hubertus: Die feinen Waffen der Diktatur. Nicht-strafrechtliche Formen politischer Verfolgung in der DDR. In Timmermann, Heiner (Hgg.): *Die DDR – Erinnerung an einen untergegangenen Staat*. Berlin, 1999, 203–208.; A mindennapi következményekhez is ld. Goffman, Erving: *A hétköznapi élet szociálpszichológiája (Tanulmányok)*. Budapest, 1981. 197. A katonai nyelvhez, például a mezőgazdaságba helyezett parancsnokok szerepéhez, a „munka frontjának” kérdéséhez, a gyűlöltre építéshez ld. Révész László: *Die Sprache als Waffe. Zur Terminologie des Marxismus-Leninismus*. Akademie für Politik und Zeitgeschehen der Hanns-Seidel-Stiftung e.V. 1983.; Tóth Szergej: A szovjet birodalmi nyelv, avagy a totalitarizmus grammatikája. *Aetas. Történettudományi folyóirat*, I. 1991. 5–37.; Révész László: *A proletárdiktatúra ideológiai funkciójának kriminalizálása. (Ideológia – politika – jog Magyarországon az ötvenes években)*. Szeged, 1997. 17–23.

⁹⁶ Szabó 1998: 10. Már csak azért is, mert a történeteink „szereplői” elsősorban falusi milióból származtak, a doktrína nyelve pedig úgy mond „városi találmány” volt kortársi nézőpontból is. Mühlmann, Wilhelm: Bauernrebellionen. Versuch einer Betrachtung. In Giordano, Christian – Hettlage, Robert (Hgg.): *Bauerngesellschaften im Industriezeitalter. Zur Rekonstruktion ländlicher Lebensformen*. Berlin, 1989. 44.

⁹⁷ Cassirer, Ernst: A modern politikai mítoszok technikája. In Zentai Violetta (szerk.): *Politikai antropológia*. Budapest, 1997. 41.

cselekvők, a társadalmi tagjai tudomásul veszik saját valóságukat, azt, ahol és ahogyan viselkedniük kell.⁹⁸

Az előbbi szempontból is tanulságos eredményekhez vezethet az az elemzés, amely a különböző pártállami információs jelentésekkel foglalkozik. Tartalmuk kifejezi azt is, hogy miképpen változik a rendszer hatékonysága. Így például a magyarországi forrásokról is elmondható, hogy a kezdeti részletes – és persze sokszor kitalált – beszámolóik információértéke látványosan csökkent. Azokat mindinkább „felülről lefelé” írták. Ugyanilyen módon, óvatosan kell bánni az individualizáció fogalmával, amely félrevezető lehet, ha csak a piaccgazdaságokra vonatkoztatjuk. A pártállami „politikai társadalom” is alapvetően individualizáltnak számított. Ezt váltotta ki a politikai túlhatalom, a „politikai szféra privatizálása”, amely következményeit tekintve nagyon is politikai jelentőségű volt. Egyrészt a „felülről” érkező és kiszámítható beavatkozások révén instrumentalizálhatók lettek az eljárások. Másrészt az emberek, általában „belülről”, másként tudták megtapasztalni és eljáratítani a különböző intézkedéseket: módjuk volt különböző mértékű elhajlásokra és visszavonulásokra.⁹⁹ Ennek a miliónek konstruálása céljából a régebbi hermeneutikával szemben a „társadalmi logika pluralizmusára” irányuló érdeklődésnek van igazán értelme.

Ebben az összefüggésben válik ismételten fontossá a kortársi nyelv problematikája, amely nyelv a politikai hatalom és uralom által produkált társadalmi gyakorlat része. A kapcsolatokra helyeződik a hangsúly, amelyek során komolyan kell venni a rituálékat, amelyek egyúttal manőverezési lehetőségeket is kínálnak. Különösen a politikai diktatúrák alatti nyelvhasználatot illetően kell megkülönböztetni a „hivatalos” és a „hétköznapi” nyelvet; utóbbi az emberek egyfajta „magára találását” jelenti.¹⁰⁰ Az előbbi gondolatmenetet követve, a „diktatórikus uralmat mint kommunikációs gyakorlatot” értelmező közelítésmód szerint a párt egy olyan hegemon nyelvi stílust valósított meg, amely a dolgok és jelenségek meghatározásában is monopóliumra törekedett.¹⁰¹ A hivatalos nyelvben a ritualizálás előrehaladó tendenciája érvényesült. Ez a „nyelvi ritualizáció” az „uralom mint gyakorlat” ambivalenciájára és többértelműségére is utal. Sajátos módon a ritualizmus ugyanakkor a hatalom címzettjeinek nagyobb cselekvési biztonságot, helyenként egyfajta autonómiát adott. Mindazonáltal a nyelvi ritualizmus a krónikus legitimitációs krízis

⁹⁸ „Az uralom társadalmilag teremtett – a társadalom és az egyének uralmilag formálják.” – mondja Lüdtké, akinek a fogalomhasználatához a fenti sorokban hozzáillesztettem a politikai hatalom kategóriáját. Lüdtké, Alf: Die DDR als Geschichte. *Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung Das Parlament*, 36B. 1998. (A továbbiakban Lüdtké 1998.) 3–4.

⁹⁹ Lüdtké 1998.

¹⁰⁰ Lüdtké, Alf: Sprache und Herrschaft in der DDR. Einleitende Überlegungen. In Lüdtké, Alf – Becker, Peter (Hgg.): *Akten. Eingaben. Schaufenster. Die DDR und ihre Texte. Erkundungen zu Herrschaft und Alltag*. Berlin, 1997. (A továbbiakban Lüdtké – Becker 1997.) 11–26.

¹⁰¹ A nyelvészek mintegy 2000 új kelet-német kifejezést számláltak össze (például Weihnachtsengel = „geflogelte Jahresendfigur”, Särge = Erdmöbel). Wolle, Stefan: *Die beile Welt der Diktatur. Alltag und Herrschaft in der DDR 1971–1989*. Berlin, 1998. 78–79.

egyik jelének tekinthető. A párt politikai diktatúrájának közigazgatási struktúrája különösképpen elősegítette a ritualizmus kommunikatív stílusát.¹⁰² Minél magasabb szinten jelent meg a beszámoló, annál kevesebbet mondott. Másrészt érvényesült az a tendencia is, hogy a politikai diktatúra „öregedésével” párhuzamosan növekedett a standard közhelyek és propagandaformák súlya.¹⁰³

A mikrovilágok felé fordulással azt is el kell fogadnunk a kutatás során, hogy nem az ország, hanem a különböző miliókben élt emberek történeteit elemezzük. Ez a megközelítésmód az államon belüli élet „értelmére” kérdez rá, amihez képest az emberek úgymond mérték magukat és életstratégiájukat. A kortársi cselekvéseket és történéseket ezekben a társadalmi erőterekben célszerű értelmezni. A mindennapok és tapasztalatok történetkutatási irányzatában további figyelemre méltó meglátás az is, hogy a „kisemberi életvilágokban” (munkahelyi kollektíva, család és rokonság), ahol átláthatóság volt, számos olyan „hatalmi és szabályozási kompetencia” adódott az emberek számára, amelyek több szempontból élhetővé tették a rendszert. Nem véletlen, hogy a rezsim bukása utáni nosztalgikus megnyilvánulások leginkább ezen életvilágok széttöredezésével lehetnek összefüggésben.¹⁰⁴

Talán ebben a gondolati keretben értelmezhetőek a társadalomtörténeti események.

József Ö. Kovács

Political Dictatorship and Social History

The author gives primary attention to theoretical and methodological issues of 20th century contemporary history with special reference to German and Anglo-American historical research. He points out differences of approach utilized in existing research studies, at the same time he emphasizes his own approach based on social history, everyday human relationships, and a bottoms up point of view. His central interest concerns the structure of Soviet regimes, the violent use of state power and traumatic experiences. In his view, an analytic approach to events of social history may contribute to a better understanding of the elements of political dictatorships. These elements include traumatic, collective and structural change events.

¹⁰² Jessen, Ralph: Diktatorische Herrschaft als kommunikative Praxis. In Lüdtke – Becker 1997. 75. A Harold D. Lasswell által leírt ún. intenzív stílus (standardizálás, ökonomizálás, sűrítés, variációs szegénység, ismétlés, szuggesztívó, agitáció, emóció, dinamizmus) és a propaganda nyelve közötti összefüggésre világít rá: Dieckmann, Walther: A politikai kommunikáció stílusai. In Szabó Márton – Kiss Balázs – Boda Zsolt (szerk.): *Szövegváltozatok a politikára. Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus*. Budapest, 2000. 109.

¹⁰³ Judt, Matthias (Hgg.): *DDR-Geschichte in Dokumenten. Beschlüsse, Berichte, interne Materialien und Alltagszeugnisse*. Berlin, 1997. 35–36.

¹⁰⁴ Lindenberger, Thomas: Die Diktatur der Grenzen. In Lindenberger, Thomas (Hgg.): *Herrschaft und Eigen-Sinn in der Diktatur. Studien zur Gesellschaftsgeschichte der DDR*. Köln etc., 1999. 18.